

Landsmåls- och Folkminnesarkivet
Uppsala

29871⁺

NORRBOTTEN

Norr fjärden

29/9 1975

Lundberg, Egon, 1975

Svar på ULMA:s frågelista M 188 Vård och användning av vilda träd, buskar och örter på inägomark

20 bl.4:o

22/12 "

Tillägg

2 " "

Exc. värtnamn
för utvärq. av
år 1976.

huvud 010

29871

ULMA:s frågelista nr 188.

Vård och användning av vilda träd, buskar och örter på inägomark.

Sedan gammalt tillbaka har den självägande bonden i våra trakter varit ägare av inte bara den åker och skogsmark, som varit belägen i närheten av själva bondgården, utan han har även i många fall haft ett, ett par eller flera st. ut-ägor, belägna på större eller mindre avstånd från själva toplatser. Ett sådant område har haft olika benämningar, t. ex. ägge, ängst, ätt-ägg, ut-ängst, sffifte, skiftet. Ofta har benämningen föregåtts av t. ex. ett böjanamn, bynamn, namnet på ett träsk el. dyl., varav man lätt kan nat förstå ungefär var närstans denna ut-äga var belägen. Ex. pot-

Anm. Detta svar har ringa värde då det till övervägande delen enbart rör helt moderna företeelser och dessutom är mycket allmänt hållet. Se brev-växling mellan Egon Lundberg och ULMA, Dnr 80/1975.

ULMA 29871. Egon Lundberg. 1975
NB. NORRFJÄRDEN
Frgl. M 188

Kopia från Institutet för språk och folkminnen, Accnr: 29871, E. Lundberg, NB

markstiftelse, Pålmarks-skiftet, här-
 traskänget*, Larrträskänget osv. Allt
 som -växer på kurudområdet och på
 de olika utägorne har bonden ansett
 sig ha självklar rätt att ta vara på
 och använda, för egen del först och
 främst men i en del fall också
 för eventuell avsalu, vilket kanske
 tillfört bonden en i regel liten men
 säkert ofta mycket välbehövlig för-
 stärkning av sin kassa. Besvärar-
 det av den här frågelistan inne-
 bär bl. a. att man ska redogöra för
 olika slags produkter, som har med
 värtigheterna att göra, och som äga-
 ren på ett eller annat sätt haft
 nytta av att tillvarataga, eller
 som han förstätt, att han borde
 sköta om på sänt sätt, att barn
 och efterkommande kanske skulle
 få nytta av på något sätt. I slu-

Kopia från Institutet för språk och folkminnen, Acconr. 29871, E. Lundberg, Nb

ULMA 29871. Egon Lundberg. 1975
 NB. NORRFJÄRDEN
 Frgl. M 188

tet av listan finns en förteckning på
 vilda träd, buskar och örter, och ur den
 förteckningen försöker jag nu redo-
 göra för sådant, som jag genom mi-
 na intervjuer fått veta har varit och
 fortfarande är till nytta på ett el-
 ler annat sätt för befolkningen i
 den här landsdelen. Många namn
 i listan hoppas jag helt enkelt förbi-
 di vederhörande värt antingen inte
 växer här, eller om jag inte har fått
 något värdefullt eller egenartat att
 skriva om, även om växten ifråga fö-
 rekommer här.

Al. På dialekten blir det al. Björ-
 ning: ss. al m. ts. ay sp. ät bp. ala
 (ofta säger man albuske i stället för
 al). Av al finns det olika sorter. Den
 sort som mest förekommer här, är
 gröästen el. gröån, gröalen. Mens ved
 är rätt så ljus. Man kan göra di-

2

öder,
 ödra

Hk Tillägg
 22/12-75 och
 berrövälning
 2 Dnr 80/1975

ULMA 29871. Egon Lundberg. 1975
 NB. NORRFJÄRDEN
 Frgl. M 188

Kopia från Institutet för språk och folkminnen, Accnr. 29871, E. Lundberg, Nb

ka slags husgeråd, redskap m. m. av alen, ty den har mycket jämn väkt, beroende bl. a. på att den saknar årsingar, som annars skulle göra alveden hårdare på vissa ställen. Färskilt pensionärer väljer ofta detta träslag till sina hobbyarbeten. En av mina dagseminare tycker mycket med att göra väldigt trevliga ugglor av alträ, ett hobbyarbete, som här i trakten är mycket uppskattat och ger pensionären i fråga goda avsättningsmöjligheter för denna produkt. Samma man gör också många andra alster, bl. a. skedar, spadar, smörknivar m. m., och detta gör han ofta av rödbok, som han köper som spillved på vissa verkstäder. Kottarna på alen sitter kvar på vintern, och ofta ser man folk, som tar in alkristar med kottar och

sätter dem i blomvaser, lekerutor
el. dyl. Ett bra surrogat för snitt-
blommor, som i regel är så dyra
att köpa vintertid.

Asp. Dialektordet är lika med riks-
svenskan, alltså asp. Böjning: os. asp
m. bs. äspen op. äsp ep. äspa Men det-
ta ord hör man också i dialekten använ-
das som femininum, och då blir böjningen
så här. os. asp f. bs. äspa op. äsp ep. äspen
Detta träd växer så gott som överallt.
Man har stor användning av detta
träd, bl. a. för att virket är så lättklu-
ret. mesta användningen av aspvirket
förekommer i tändsticksindustri.
Vidare användes aspen med fördel bl. a.
till bastinredning, framförallt av
den anledningen, att virket har vis-
ket har låg värmekapacitet. Dess-
utom användes asp ofta till träsnit-
terier o. dyl. I likhet med alen sät-

ULMA 29871. Egon Lundberg. 1975
NB. NORRFJÄRDEN
Frgl. M 188

Kopia från Institutet för språk och folkminnen, Acnr: 29871, E. Lundberg, NB

mar aspen tydliga årsringar, vilket är en fördel, när den ska bearbetas för hand med kniv o. dyl.

Björk. Dialektordet björk böjes så här: vs. björk f. bs. björka sp. björk ep. björken. Flera olika arter av björk finns. Björkens ved ger ett förstklassigt virke vid tillverkning av möbler, redskap, hobbyarbeten och mycket annat. Björkvirket är dock i allmänhet ganska hårdarbetat. Till tränsle är också björkveden utmärkt. Parken kallas näver, näver, i best. form nävre. Man har stor användning av näver i t.ex. prydnads- och hobbyindustrin. Nävern är ett mycket motståndskraftigt material. Det är ogenomträngligt för vatten, och förs i tiden användes det som taktäckningsmedel. Än i dag kan man se nävertak på gamla lador och uthus. Nävern tas på vå-

ren, då björken "savar". Barken lossnar då lätt från stammen. Den ska helst tas i torrt väder, annars kretslar den sej lätt vid barkningen. Många trevliga saker görs av näver, t. ex. kontar, sykorgar, handväskor m.m. Kurser i näverstöld hålles här i vissa samhällen, varvid många trevliga alster tillverkas.

En. Enen hör till barrträden och kallas här sen. Böjning: os. sen f. os. sen op. sen bp. sen en Enen växer allmänt i våra trakter. Den är här lågväxande till skillnad från enarna i sydligare delar av landet. Enens ved har en säregen, angenäm och frisk lukt. Veden är hård och sej och användes till många slöjdföremål, flätverk m.m. Ett exempel på hobbyarbeten vill jag nämna osv. Man kapar envisket i små, tunna plattor,

ULMA 29871, Egon Lundberg. 1975
 NB. NORRFJÄRDEN
 Frgl. M 188

Kopia från Institutet för språk och folkminnen, Acconr. 29871, E. Lundberg, NB

vilka man sedan limmas fast på lämpligt underlag, t. ex. på små plywoodskivor,¹⁾ varvid man får fram ett slags mönster av varierande utseende. Bl. a. har jag sett treoliga tallriks- och karottunderlägg, gjorda på här beskrivet sätt. Tenåren användas till olika ändamål. Bl. a. förekommer de i en del medicinska preparat (svett- och urindrivande). En sen gammalt mycket omtyckt bordsdryck, som kallas enbärdricka, gör man också av enbär, sockerkulör, vatten m. m.

¹⁾ = plywood -

Fläder. Dialektordet är flæder eller flæder. Det är en buske, som inte förekommer vild i våra trakter. Men vid en och annan gård finns växten i fråga som odlat exemplar. Jag har spårat upp en familj, på vars gårdstomt det växer ett par fläder-

buskar i närheten av uthuslängan.
 Fruen i huset, som nu är över 80 år, minns
 att när hon var barn, inköptes några
 fläderplantor på den stora trädgår-
 den vid Titeå Hospital, nuvarande Fu-
 runäsets Sjukhus utanför Titeå. Plan-
 terna sattes i närheten av boningshuset.
 Då småningom upptäcktes vid uthuslängan
 de små plantor, som nu är ganska stor-
 ra buskar. Senom blästen hade fläder-
 fröna hamnat utmed uthuslängans vägg.
 Redan på den tiden, då ovannämnda
 fru var barn, kände man till, att man
 kunde göra fläderthé av fläderns tor-
 kade blomställningar. Detta thé skulle
 vara en s.k. hälsodryck, som kunde an-
 vändas vid förkyllning, och som ansågs
 vara soett drivande. Bären vågade
 man inte använda, då man hade på-
 känn, att de kunde vara giftiga.
 I våra dagar vet man också, att

bär av vissa sorters fläder är giftiga, under det att åtminstone en sort är användbar till bl. a. saft.

Hartorn. Detta är en ganska högväxt törnbeväpnad buske, som här och var växer i våra kusttrakter, på vissa ställen. De gula bären är mycket sura, men om man väntar med att plocka dem, tills de blivit något frostbitna, så finner man, att bären är lite mer välsmakande. Här kallar vi bären stikkelbära, stikkelbär. Man plockar inte av bären från kvistarna, där de växer, utan man tar hela kvistar, och sedan klipper man med en liten sax lös bären eller pillrar lös dem med fingrarna. Man kokar sedan bären i vatten, varvid de mossas sönder, och då silar man ur saften, sockrar den och kokar t. ex. kräm av den. Osärna blandar man i lite äp-

pelms. Smaken på denna kräm är mycket pikant och säregen.

Hägg. Benämningen bli densamma på dialekten. Böjning: ss. hägg j. ss. häga bst. häg bst. hägen Detta lövträd växer allmänt i våra trakter. Man kan säga, att häggen egentligen är ett prydnadsträd. Bären tar man inte reda på, ty de innehåller bl.a. blåsyra och är därför något giftiga. Man själva veden kan man nyttja till vissa finare slöjdarbeten m.m.

Lind. Detta träd växer inte vilt i våra trakter. I parker och trädgårdar kan enstaka planterade lindar förekomma.

Lönn. Lönnen växer inte vild i våra trakter, men som parkträd och alléträd kan den förekomma på vissa trakter. Lönnvirket är mycket användbart bl.a. vid byggande

ULMA 29871. Egon Lundberg. 1975
NB. NORRFJÄRDEN
Frgl. M 188

Kopia från Institutet för språk och folkminnen, Accnr. 29871, E. Lundberg, Nb

av vissa slags stråkinstrument.

Nyponbuske. Den heter på dialekten nyponbösk. Böjning: os. nyponbösk (m) bs. ~ (a) op. ~ bp. - en. Frukten heter nypon, nypon. På hösten plockar man nyponen, som egentligen är en s. k. skenfrukt. Nyponen torkas och användes vid framställning av nypon-söp, nypon-soppa. Man kan också göra thé på dessa bär, nypon-té, nypon-thé.

Pors. Denna växt förekommer rätt vanligt här. Sammantillbaka användes pors i stället för humle vid öllillsverkning. Vid viss medicintillverkning har man också haft nytta av denna växt.

Rönn. På dialekten heter rönn röjn. Böjning: os. röjn f. bs. röjna op. ~ bp. röjnen. Frukten heter rönnbär. Dessa bär är röda och mycket vackra.

Jfr Tillägg
22/12 1975 och
översättning
Dnr 80/1975

ULMA 29871. Egon Lundberg. 1975
NB. NORRFJÄRDEN
Frgl. M 188

På hösten bli rönnkristarna med blad och bär mycket vackra i sina skiftande höstfärger. Många ta in sidorna kristar och sätter dem i vaser. Om man läser rönnkristar stå ett tag i vatten, blandat med glycerin, vissnar inte bladen ut och kan stå som vacker pyntnad över hela vintern. Rönnbären är till stor nytta för bl. annat fåglarna. Domberrnar, sidentransar och andra småfåglar ha riktiga storkales om hösten på dessa bär. Även människor ha ibland vara på rönnbären, av vilka man kan göra sylt, dricka och gelé m. m. Dock är det delade meningar om rönnbärens nytta. En del tror att bären är till nytta för människans hälsa. Som rensar njurarna, säger en del. Andra människor åter varnar för bärens skedliga inverkan på vissa av kroppens organ.

Tinbär. veinbära, vinbären, växer på
vinbärsbuskar, och bären kan vara rö-
da, svarta eller vita till färgen. Stör-
sta nyttan tillförskriver man de svar-
ta bären på grund av deras rikedom
på C-vitaminer. Även bladen har man
ibland användning för, b.a. vid in-
läggning av saltgurka. Av vinbären
gör man gelé, saft och sylt, och vid vin-
beredning har man också användning
för dessa bär.

Balderskrå, gattkamomill, sötblomster
m.fl. hör till det s.k. sötblomsläktet.
En del av dessa förekommer i medi-
cinindustrin sedan gammalt tillbaka.
Exempel på detta är kamomillte, som
är ett svedtdrivande medel.

Kummin. Kumminörten växer all-
mänt här uppe. Dess frukter, kummin,
användes som krydda i ost samt i
matbröd och diverse andra bakverk.

Körvel. Den odlades för i tiden som kryddväxt. En del arter av denna växt ha spelat viss roll som ingrediens i en del mediciner.

Kalva. Av denna finns flera olika arter. En av dem kallas kattost, eftersom frukten har en ostliknande form. Kalvan var för i tiden en rätt så vanlig medicinalväxt.

Skjöldkisteln är en ettårig växt vanlig bl. a. på våra potatisland. Namnet kommer av att den är rik på mjölksaft.

Målla. Många olika arter av mållväxter finns i Sverige. En del mållor är besvärliga ogräs, andra arter är mycket nyttiga. Så är fallet med t. ex. spenaten, som många ha i sina köks-trädgårdar, särskilt nu för tiden, då gemene man lätt sejt äta mycket mera grönsaker än vad man gjorde

ULMA 29871. Egon Lundberg. 1975
NB. NORRFJÄRDEN
Frgl. M 188

Kopia från Institutet för språk och folkminnen, Acconr. 29871, E. Lundberg, NB

fjerr i tiden.

Nässla heter på dialekten nésel be-
stämd form nésla. Flera nässelarter
finns i våra trakter. En del användes
de späda nässelbladen på våren till
bl. a. néselsöpa, néselsoppa.

Lök. Av det rika löksläktet finns
många arter, dels vildväxande, dels
odlade. Många lökväxter användes
som krydda i matlagning, t. ex. röd-
lök, gräslök, purjolök, vitlök m. fl.

Renfana. Detta är en mycket vanlig
växt på vägkanter och andra stenig-
a, torra och sandiga ställen. De
torkade blomkorgarna ingingo gam-
malt tillbaka i vissa medicinska pre-
parat.

Rölleka. Denna växer allmänt på
åkerrenar, dikeskanter och andra
torra ställen. Den hör också sedan
gammalt till medicinalväxterna.

Skotttram. Denna växt kallas också dyäitpöj, gelpors. Den växer allmänt på skogs- och mossmarker. Åren denna växt var färre i tiden en värdefull medicinalväxt.

Malörtsläktets växter användes också vid medicintillverkning. Exempel på medicin, i vilka ordet malört ingår i själva namnet är malörtsdroppar och malpulver¹⁾. Malörtsdroppar kallas också beska droppar på grund av den beska smaken. Malpulver användes som medel mot mal, vilket också framgår av själva namnet. Man kunde t. ex. på vintern lägga malpulver eller malkulor i klädgarderober, där vinterkläderna skulle förvaras. Den starka mal lukten höll malen borta från kläderna, där dessa insekter eljest lätt kunde "äta hål" i tyget. Till malörtsläktet hör också en rätt ovanlig växt i våra trakter, näml-

1) 2

Kopia från Institutet för språk och folkminnen, Acconr. 29871, E. Lundberg, Nb

ligen öbrod^o, åbrodden. Färskilt gammalt tillbaka förekom denna värt ofta i blomrätter o. dyl. Åbrodden hade en karakteristisk skarp lukt, och man ville gärna ha med någon krist av denna värt, då man plockade in blommor i vaser. En av mina sagesmän erinrar sig, att det gammalt tillbaka förekom ett uttryck, där följande ord var med: "den betydelsefulla åbrodden". Men vilken specialbetydelse det var fråga om, kunde hon dock inte minnas. Antagligen var det näring, som hörde till forna tiders skrock och vidskepelse, möjligen i samband med kärleksaffärer av något slag. Åbrodden kunde också användas som krydda, gammalt tillbaka bl.a. i brännvin, öl osv. Som avslutning kan jag anföra följande uttryck: ha vat mätöt ine bägän det blev malört i bägaren. Än i dag kan man ibland få

Kopia från Institutet för språk och folkminnen, Accnr. 29871, E. Lundberg, NB

ULMA 29871, Egon Lundberg, 1975
 NB. NORRFJÄRDEN
 Frgl. M 188

höra det här uttrycket. Här ett exempel för att belysa innebörden av detta gamla uttryck: Den fattige smide-sonen har haft den stora kuren att få gifta sig med enda barnet till en stor, rik godsägare. Till en början var allt frid och fröjd, och de ungas lycka såg ut vara mycket stor. Men - snart upp-
dagades det helt oväntat, att gods-ägaren i fråga kommit över sin rikedom på oriktigt sätt, och de ungas framtidsutsikter såg minstann inte nu så ljusa ut. Denna upptäckt blev för de unga "en malört i (glädje-) bä-garen."

Kompletteringar och rättelser till förut
insänt svar på Frågelistan N 188 "Värd och
användning av vilda träd, buskar och örter..."

Ät. I avsnittet om albusken hade jag blivit vilseledd av ett av mina intervjuoffer, som på dialekten talade om ät, æt, ät och äta, och först när jag blev påmind om att jag först i min ordsamling har skrivit öder, ödra, öder, ~~ad~~ ödren förstod jag, att detta naturligtvis var det riktiga dialektordet och den riktiga böjningen. Under årens lopp ha ju en så del gamla dialektord "försvenskats" i viss mån, så att t. ex. ordet öder blivit ät, alltså inte långt ifrån rikssvenskans ät. Därför säger en del personer nu ätbök i stället för öderbök åt rikssvenskans albuske. Likaså blir gräal för vissa personer gröät, fastän det skulle vara gröoder. Ex. 2 vel helst höra

gröodra do i skof snök hä o hä Jag vill helst ha gräalen, då jag ska smickra det och det. Gräal är nog ett ord, som tillhör ett yngre språkbruk. Nya ordpar på gräal och alkvist bifogas.

Nyponbuske. Där hade jag slarvat och skrivit fel genus. Ordet i fråga följer naturligtvis samma mönster som 'kuski' och 'videbuske', som sen förut finns i min ordsamling. Alltså: nyponbuske är feminint genus och böjningen blir: os. nyponbösk f. ts. - a , op. ~ bp. - en Ny vidlepp för 'nyponbuske' bifogas.

Landsmålsarkivets frågelista Nr 188.

Namn och adress på de sages-
män, som jag anlitat vid besvaran-
det av denna lista:

Hildur Spångberg,	Munkesand,	82 år
Rennart Långgren,	Pik-Långnäs,	45 "
Hellida	" " "	79 "
Alfred Hällström,	Norrjärden,	76 "
Fanny Lundberg,	Pitså,	71 "

Dessutom har jag pr tel. och
vid tillfälliga sammankommanden fått
vissa uppgifter av flera andra, i regel
äldre personer.

Egon Lundberg